

Β. ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ - ΒΙΒΛΙΟΠΑΡΟΥΣΙΑΣΕΙΣ

ΛΕΥΚΗ

Αγγελική Λαΐου (γενική εποπτεία), *Οικονομική ιστορία του Βυζαντίου από τον 7ο έως τον 15ο αιώνα*, 3 τόμοι, Αθήνα Μ.Ι.Ε.Τ., 2006, σ. 600+730+584, χάρτες, πίνακες, σχέδια-διαγράμματα. ISBN set 960-250-358-0.

Με τον επιστημονικό συντονισμό των μελών της εκδοτικής επιτροπής, καθηγητών Σεσίλ Μορρισσόν, Χαράλαμπου Μπούρα, Νίκου Οικονομίδη (1934-2000) και Κωνσταντίνου Πιτσάκη και με την γενική εποπτεία της καθηγήτριας και ακαδημαϊκού Αγγελικής Λαΐου, ολοκληρώθηκε σε τρεις καλοτυπωμένους τόμους η ελληνική μετάφραση (με σημαντικές προσθήκες και αναθεωρήσεις) της πρωτοδημοσιευμένης στα αγγλικά *The economic history of Byzantium from the 7th to the 15th century* (3 τόμοι, Ουάσιγκτον, Dumbarton Oaks Research Library & Collection, 2002).

Πρόκειται αναμφίβολα για πολύτιμο απόκτημα της ελληνόγλωσσας βυζαντινολογικής βιβλιογραφίας, αφού στο εν λόγω έργο καταθέτουν την επιστημονική τους συνεισφορά πολλοί από τους κατά τεκμήριο κορυφαίους σήμερα μελετητές του οικονομικού βίου της μεσαιωνικής ελληνικής αυτοκρατορίας, σε αγαστό συντονισμό με σημαντικούς ιστορικούς, αρχαιολόγους και νομικούς. Όλοι τους δίνουν εδώ τα τελευταία πορίσματα της διεθνούς έρευνας για ποικίλα θέματα και ζητήματα οικονομικής ιστορίας, νομισματικής, ιστορίας τέχνης, γεωγραφίας/τοπογραφίας αλλά και γεωλογίας, καθώς και βυζαντινής νομοθεσίας. Ζητήματα όχι τόσο γνωστά στον φιλόστορα αναγνώστη – αλλά και συχνά και σε ειδικούς μελετητές, οι οποίοι έχουν τώρα την ευκαιρία μέσα στο πλαίσιο αυτής της αξιοθαύμαστης «εγκυκλοπαίδειας της βυζαντινής οικονομίας» να παρακολουθήσουν μέσα από τις ποικίλες υποενότητες του έργου την πορεία της στη διάρκεια οκτώμισι περίπου αιώνων (7ος-μέσα 15ου). Καθώς τονίζει η ακαδημαϊκός Α. Λαΐου στο επιλογικό της κεφάλαιο («*Επισκόπηση της βυζαντινής οικονομίας*», τόμος Γ', σ. 387), «*οι σημαντικές μεταβολές στην οικονομία ήταν αποτέλεσμα των προσαρμογών στις νέες συνθήκες που δημιούργησαν η μεγέθυνση, η συσσώρευση, οι μεγαλύτερες και πιο ανοιχτές αγορές*», κάτι που είχε ως αποτέλεσμα ότι «*οι προσαρμογές ήταν πράγματι επιτυχείς, τουλάχιστον ως το τέλος του 12ου αιώνα, σε ορισμένους δε τομείς της οικονομίας ακόμη και αργότερα*».

Η ελληνόγλωσση βιβλιογραφία, είναι αλήθεια, έχει να παρουσιάσει αξιόλογους μελετητές διαφόρων πτυχών της ιστορίας της βυζαντινής οικονομίας, από τους παλαιότερους οικονομολόγους Παύλο Καλλιγά (1814-1896)¹, Ιωάννη Ζωγράφο (1844-1927)², Ανδρέα Ανδρεάδη (1876-1935)³, Αλέξανδρο Διομήδη (1874-1950)⁴ και Αριστοτέλη Σίδερι (1889-1976)⁵, ως τους νεότερους Λάζαρο Χουμανίδη (1921-)⁶, Ρηγίνο Δ. Θεοχάρη (Κύπριο) (1929-)⁷, Σάββα Π. Σπέντζα (1929-)⁸ και (πιο

1. Η αξιόλογη εκτενής μελέτη του με τίτλο «Περί δουλοπαροικίας παρά τοις Βυζαντινοίς και περί φορολογικών διατάξεων» συμπεριλήφθηκε στον τόμο του ίδιου, *Μελέται και λόγοι* (Αθήνα 1882), που ανατυπώθηκε φωτοστατικά ως *Μελέται βυζαντινής ιστορίας* (Αθήνα, Δημιουργία, 1997), σ. 181-304.

2. Συνοπτική εξέταση των δημοσιονομικών αρχών του Βυζαντίου στο πλαίσιο του βιβλίου του *Δημοσιονομικά μελέται*, τόμ. Β' (Αθήνα 1925), σ. 117-134.

3. Η σημαντική συμβολή του Α. Ανδρεάδη, καθηγητή και ιδρυτικού μέλους της Ακαδημίας Αθηνών (1926), με τίτλο *Η δημοσία οικονομία των Βυζαντινών*, πρωτοδημοσιευμένη το 1918, συμπεριλήφθηκε (ως 2η έκδοση) στην δίτομη *Ιστορία της ελληνικής δημοσίας οικονομίας* το 1992 από τις εκδόσεις Παπαδήμα (Αθήνα), τόμος Β' (*Από των ελληνομακεδονικών μέχρι και των βυζαντινών χρόνων*, στις σ. 165-452), με εισαγωγή του Σ. Σπέντζα (σ. VII-XXI) και βιβλιογραφικό συμπλήρωμα των Χ. Μπαλόγλου και Α. Στεφανή (σ. 453-466). Χρήσιμα είναι και τα κεφάλαιά του «Η οικονομική ζωή του βυζαντινού κράτους» και «Τα δημόσια οικονομικά», στους Ν. Baynes - St. Moss, *Βυζάντιο. Εισαγωγή στο βυζαντινό πολιτισμό*, μετάφρ. Δημ. Σακκάς, 2η έκδ., Αθήνα, Παπαδήμας, 1983 (και ανατυπώσεις), σ. 103-127 και 128-146. Βλ. την εμπειριστατωμένη περί Ανδρεάδη μελέτη του Λάζ. Χουμανίδη, στο περιοδ. *Νέα Κοινωνιολογία* τεύχ. 33 (φθινόπωρο 2001: *Αφιέρωμα στους Έλληνες ιστορικούς της Οικονομίας*), σ. 25-59.

4. Σημαντική αξία έχουν ακόμη, μεταξύ άλλων, τα έργα του *Η πολιτική της Μακεδονικής δυναστείας κατά της μεγάλης ιδιοκτησίας*, τόμ. Α' του έργου του *Βυζαντινά μελέται* (Αθήνα 1943) και «Η εξέλιξη της φορολογίας της γης εις το Βυζάντιον», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 19 (1949), σ. 306-314. Περί του επίσης ακαδημαϊκού Διομήδη βλ. την εξαιρετική συμβολή του Χρ. Μπαλόγλου, στη *Νέα Κοινωνιολογία* 33 (2001), σ. 60-76.

5. Στο συνθετικό του έργου *Ιστορία του οικονομικού βίου*, τόμ. Α' (Αθήνα, Παπαζήσης, 1950) συμπεριέλαβε ειδικό κεφάλαιο (μέρος Δ') με επισκόπηση της οικονομίας του Βυζαντίου.

6. Βλ. τη μονογραφία του *Οικονομία και εμπόριον εις το Βυζάντιον* (Αθήνα 1959) και τις πιο πρόσφατες συμβολές του «Περί του τόκου εις το Βυζάντιον» και «Περί της φορολογίας εις το Βυζάντιον», στο περιοδ. *Βυζαντινά Μελέται* 6 (1995), σ. 104-122 και 7 (1996), σ. 190-208.

7. Βλ. τη μονογραφία του *Αρχαία και βυζαντινή οικονομική ιστορία* (Αθήνα, Παπαζήσης, 1983).

8. Βλ. τις μονογραφίες του *Δημοσιονομική διερεύνησις του βυζαντινού κράτους. Συμβολή εις την ελληνικήν δημοσίαν οικονομίαν*, 2η έκδ. (Αθήνα, Β. Παπαζήσης, 1984) και *Γεώργιος Γεμιστός-Πλήθων, ο φιλόσοφος του Μυστρά. Οι οικονομικές, κοινωνικές και δημοσιονομικές του απόψεις*, 4η έκδ. με βιβλιογραφικές προσθήκες του Χ. Μπαλόγλου και πρόλογο του C.M. Woodhouse (Αθήνα, Καρδαμίτσα, 1996).

πρόσφατα) τους Αντώνιο Σ. Δαμαλά (1935-1992)⁹ και Χρήστο Μπαλόγλου (1962-)¹⁰. Γνωστοί και καθιερωμένοι επίσης Έλληνες βυζαντινολόγοι-ιστορικοί, με πολύχρονη επιστημονική θητεία στην Ελλάδα και στο εξωτερικό, έδωσαν πολύ σημαντικές μελέτες πάνω σε ζητήματα οικονομικής ιστορίας: πιο πρόσφατα ο πολυσχιδής Νίκος Οικονομίδης, για παράδειγμα, μεταξύ των τελευταίων δημοσιευμάτων του εξέδωσε στα γαλλικά μονογραφία περί φορολογίας και φορολογικών απαλλαγών στο Βυζάντιο κατά τους 9ο, 10ο και 11ο αιώνες¹¹, ενώ πολύ σημαντική θέση στη διεθνή βιβλιογραφία κατέχουν σχετικές συμβολές των Διονύσιου Α. Ζακυθηνού (1905-1993)¹², Πέτρου Χαρανή (Peter Charanis: 1905-1985)¹³, Νίκου Σβορώνου (1911-1989)¹⁴, Ιωάννη Καραγιαννόπουλου (1922-2000)¹⁵, Ελένης Αντωνιάδη-Μπιμπίκου¹⁶ και

9. Μεταθανάτια εκδόθηκε η ογκώδης διδακτορική του διατριβή (2 μέρη σε 4 τόμους), με τίτλο *Ο οικονομικός βίος της νήσου Χίου από τον έτος 992 μ.Χ. μέχρι το 1566*, πρόλογος Διον. Α. Ζακυθηνός (Πειραιεύς 1998). Πρβλ. την αναλυτική παρουσίαση του Χ. Μπαλόγλου, *Βυζαντινός Δόμος* 12 (2001), σ. 184-191.

10. Βλ., μεταξύ άλλων, τις πρόσφατες μονογραφίες του *Πληθόνεια οικονομικά μελετήματα* (Αθήνα, Ελεύθερη Σκέψις, 2001) και *Γεώργιος Πλήθων-Γεμιστός επί των πελοποννησιακών πραγμάτων* (Αθήνα, Ελεύθερη Σκέψις, 2002).

11. Ν. Οικονομίδης, *Fiscalité et exemption fiscale à Byzance, IXe-XIe siècles* (Αθήνα, Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών/ IBE-E.I.E., 1996).

12. Η βασική του συμβολή *Crise monétaire et crise économique à Byzance du XIIIe au XVe siècle* (Αθήνα 1948) έχει ανατυπωθεί στη φωτοστατική ανατύπωση μελετών του με τίτλο *Byzance. État-société-économie* (Λονδίνο, Variorum Reprints, 1973).

13. Βλ. τη συλλογή φωτοανατύπωσης μελετών του *Social, economic and political life in the Byzantine Empire* (Λονδίνο, Variorum Reprints, 1973).

14. Οι σχετικές του μελέτες (γαλλικά) στη συλλογή φωτοανατύπωσης με τίτλο *Études sur l'organisation intérieure. La société et l'économie de l'empire byzantin* (Λονδίνο, Variorum Reprints, 1973). Εδώ συμπεριλαμβάνεται και η σπουδαία του συμβολή για το φορολογικό κατάστιχο (κτηματολόγιο) των Θηβών (11ου -12ου αι.): *Recherches sur le cadastre byzantin et la fiscalité aux XIe et XIIe siècles: Le cadastre de Thèbes* (Παρίσι 1959). Βλ. επίσης τη μεταθανάτια έκδοσή του (επιμ. Πάρις Γουναρίδης): *Η βυζαντινή επαρχία. Πέντε μαθήματα* (Αθήνα, Σχολή Μωραΐτη, 1991), με τα σχόλια στη βιβλιοκρισία του Τηλέμαχου Λουγγή, *Βυζαντινός Δόμος* 5-6 (1991-92), σ. 251-253. Επισκόπηση της βυζαντινής οικονομίας ως το 1204 μ.Χ. συνέγραψε ο Σβορώνος στη συλλογική *Ιστορία του ελληνικού έθνους/ΙΕΕ* (Εκδοτικής Αθηνών), τόμ. Ζ' (1978), σ. 278-305 (πρωτοβυζαντινή περίοδος) και Η' (1979), σ. 180-213 (μεσοβυζαντινή περίοδος). Την αντίστοιχη επισκόπηση της υστεροβυζαντινής περιόδου συνέγραψε η Α. Λάϊου (*ΙΕΕ Θ'*, 1979, σ. 214-243).

15. Θεμελιακή παραμένει η σπουδαία του συμβολή για τα οικονομικά του πρωτοβυζαντινού κράτους: *Die Finanzwesen des frühbyzantinischen Staates* (Μόναχο 1958). Πολύ χρήσιμη και η ευσύνοπτη μονογραφία του με τίτλο *Η εξέλιξη των αγροτικών σχέσεων στο Βυζάντιο* (Αθήνα, Επιτροπή Σπουδών Νοτιοανατολικής Ευρώπης, 1995).

16. Το θεμελιακό της σύγγραμμα: *Recherches sur les douanes à Byzance* (Παρίσι

Αγγελικής Λαΐου¹⁷. Μάλιστα, στα πολύτομα συνθετικά εγχειρίδια Βυζαντινής ιστορίας των Ι. Καραγιαννόπουλου και Αικατερίνης Χριστοφιλοπούλου (1917-) υπάρχουν πολλές σημαντικές μνείες σε ζητήματα και προβλήματα οικονομικού περιεχομένου. Μνεία στις κυριότερες συμβολές των «σκαπανέων» Καλλιγά, Ανδρεάδη (πραγματικού «πατέρα της οικονομικής ιστορίας στην Ελλάδα») και Διομήδη κάνει στο εδώ εισαγωγικό της σχεδίασμα με τίτλο «Γύρω από τη συγγραφή της οικονομικής ιστορίας του Βυζαντίου» η Α. Λαΐου (σ. 51-52)¹⁸.

Στο παρόν συνθετικό έργο, που κωδικοποιεί μια πραγματικά τεράστια ύλη με τρόπο επαγωγικό, υπάρχουν στην αρχή καθενός από τους τρεις τόμους οι ευρέως χρησιμοποιούμενες βραχυγραφίες των πρωτοτύπων πηγών, των βασικών βοηθημάτων και των περιοδικών-εγκυκλοπαιδιών-λεξικών, ενώ ορθότατη είναι η επιλογή της εκδοτικής επιτροπής να υπάρχουν συνοπτικά τα περιεχόμενα του όλου έργου και στους τρεις τόμους (πέραν των αναλυτικών περιεχομένων καθενός τους ξεχωριστά). Καθένας από τους 3 τόμους παραθέτει στο τέλος του ενημερωτικό κατάλογο του εικονογραφικού του μέρους.

1963). Βλ. και τις πιο πρόσφατες εκδόσεις της στην Ελλάδα: *Το Βυζάντιο και ο ασιατικός τρόπος παραγωγής* (Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1988) και *Προβλήματα ιστορίας βυζαντινά, μεταβυζαντινά*, τόμ. Α' (Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 1998) - πρβλ. βιβλιοπαρουσίαση του τελευταίου έργου από τον Α. Σαββίδη, περιοδ. *Mésogeios* 3 (1999), σ. 205-208.

17. Η μονογραφία της για την υστεροβυζαντινή αγροτική κοινωνία, που πρωτοδημοσιεύτηκε στα αγγλικά (Πρίνστον 1977), μεταφράστηκε προ εικοσαετίας από την Αγγλαία Κάσδαγλη στις εκδόσεις του Μ.Ι.Ε.Τ.: *Η αγροτική κοινωνία στην ύστερη βυζαντινή εποχή* (Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 1987). Βλ. και τις σχετικές της συμβολές στη συλλογή φωτοανατύπωσης της ίδιας, *Gender, society and economic life in Byzantium* (Aldershot, Variorum, 1992).

18. Συνοπτική θεώρηση της εξέλιξης της έρευνας για οικονομικά-φορολογικά ζητήματα του Βυζαντίου γίνεται σε σχετικά λήμματα του *Oxford dictionary of Byzantium* (*ODB*, Νέα Υόρκη-Οξφόρδη 1991, γεν. επιμ. Α. Kazhdan) και του *Lexikon des Mittelalters* (*LM*, Μόναχο-Ζυρίχη 1977-2000). Ειδικότερα, στα λ. «Banker, Economy, Taxation» (*ODB*, του Α. Kazhdan), «Fiscal system, Tax alleviation, Tax collectors» (*ODB*, του Ν. Οικονομίδη), «Finanzwesen, II: Byzantinisches Reich» (*LM*, του Ρ. Schreiner), «Steuerwesen, II: Byzantinisches Bereich» (*LM*, του Ρ. Schreiner). Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι στο *LM* η περίοδος ως την εποχή του Ιουστινιανού Α' (6ος αι.) εξετάζεται σε ξεχωριστά λήμματα των G. Wirth («Finanzwesen, I: Spätantike») και W. Schuller («Steuerwesen, I: Spätantike»). Περί φορολογίας βλ. και τις αναφορές στον Α. Σαββίδη, «Ο Βυζαντινός φορολογούμενος: κρατικοί φοροεισπράκτορες απομυζούν τις αυτοκρατορικές επαρχίες», δοκίμιο 6 στον ίδιο, *Βυζάντιο-μεσαιωνικός κόσμος-Ισλάμ*, 2η έκδ. (Αθήνα, Παπαζήσης, 2004), σ. 53-63. Τέλος, αναφέρουμε εδώ και την πρόσφατη έκδοση των Πρακτικών ειδικού συνεδρίου για την ύστατη βυζαντινή (παλαιολόγεια) περίοδο: Ν.Γ. Μοσχονάς (επιμ.), *Χρήμα και αγορά την εποχή των Παλαιολόγων* (Αθήνα, ΙΒΕ-ΕΙΕ, 2003).

Ο Α΄ τόμος περιλαμβάνει τρία μέρη-θεματικές ενότητες (Περιβάλλον-πλουτοπαραγωγικές πηγές-επικοινωνίες-τεχνικές παραγωγής/Ο έκτος αιώνας-το γενικό πλαίσιο/Δομές, οργάνωση και ανάπτυξη της παραγωγής), ο Β΄ τόμος τη συνέχεια της 3ης θεματικής ενότητας (με τα παραρτήματά της) και την 4η (Ανταλλαγές, εμπόριο και αγορές, με το δικό της αντίστοιχο παράρτημα) και ο Γ΄ τόμος τις ενότητες 5η και 6η (Οικονομικοί θεσμοί και κράτος/Γενικά χαρακτηριστικά της βυζαντινής οικονομίας), την επιλογή γενικής βιβλιογραφίας κατά κεφάλαιο/ θεματολογία για όλους τους τόμους (σ. 393-432) και αναλυτικά ευρετήρια κυρίων προσώπων, τόπων και θεμάτων-ενοιών. Στους συγγραφείς του έργου συμπεριλαμβάνονται όλοι σχεδόν οι συντελεστές της εκδοτικής επιτροπής, καθώς και άλλοι μελετητές του κλάδου, Έλληνες και ξένοι. Ο περιορισμένος χώρος της παρουσίασης αυτής δεν επιτρέπει εκτενέστερη αναφορά σε ονόματα και σε τίτλους των σχετικών συμβολών, πρέπει όμως να τονιστεί και να εξαρθεί το γεγονός ότι έχει καταβληθεί προσπάθεια μιας κατά το μέτρον του δυνατού πλήρους κάλυψης του θέματος, έτσι ώστε ο αναγνώστης να συναντά ζητήματα πραγματικά πρωτότυπα και σπάνια στην αντίστοιχη διεθνή βιβλιογραφία, όπως λ.χ. εκείνα περί των μέσων της αγροτικής παραγωγής, περί των μεταλλείων και ορυχείων στο Βυζάντιο¹⁹, περί διαφόρων σημαντικών ζητημάτων βυζαντινού δικαίου ως προς ποικίλες οικονομικές δραστηριότητες, κ.ά.

Εκτός από τους συγγραφείς και τους επιστημονικούς υπεύθυνους του έργου, αξίζουν επίσης θερμά συγχαρητήρια στους αφανείς συντελεστές της εκδοτικά άψογης εμφάνισης της έκδοσης –ειδικότερα στους μεταφραστές των συμβολών των ξένων μελετητών, στην υπεύθυνη των εκδόσεων του Μ.Ι.Ε.Τ., Αντιγόνη Φιλιππούλου, και στην συντάκτρια των πολυτιμότεων ελληνογλώσσων και ξενογλώσσων ευρετηρίων στο τέλος του 3ου τόμου για το συνολικό έργο (σ. 441-584), Κωστούλα Σκλαβενίτη, με τις συνεργάτιδες της, Ματίνα Βασιλείου και Χριστίνα Κωνσταντάκη. Ένα τέτοιου βεληνεκούς έργου δεν θα ήταν δυνατόν να μελετηθεί ενδελεχώς χωρίς την ύπαρξη ευρετηρίων τέτοιας ποιότητας και πληρότητας, που πραγματικά του προσδίδουν και χαρακτήρα εγκυκλοπαιδικού έργου. Το Μ.Ι.Ε.Τ., εξάλλου, έχει να επιδείξει «θητεία» στη βυζαντινή οικονομική ιστορία, αφού πριν από μια δεκαετία εκδόθηκε η μονογραφία του Βρεταννού βυζαντινολόγου Alan

19. Πρόσθετη σχετική βιβλιογραφία στον A. Savvides, «Observations on mines and quarries in the Byzantine Empire», *Ekklesiastikos Pharos* 82.1 (= νέα σειρά 11.1) (Αλεξάνδρεια-Johannesburg 2000), σ. 130-155.

Harvey για την οικονομική ανάπτυξη στο Βυζάντιο– βιβλίο επίσης εξειδικευμένο και απαιτητικό²⁰.

Το εδώ κρινόμενο έργο αποτελεί αναμφίβολα μια μνημειώδη σύνθεση για την Ιστορία της Βυζαντινής Οικονομίας, για απαιτητικούς αναγνώστες. Με την υπεύθυνη εκδοτική δουλειά του το Μ.Ι.Ε.Τ. προσθέτει στην ελληνόγλωσση βιβλιογραφία ένα ακόμη βασικό έργο αναφοράς. Ελπίζεται ότι στο μέλλον θα επιχειρήσει ελληνική έκδοση και των πολύτιμων τόμων της σειράς «*Tabula Imperii Byzantini*» της Αυστριακής Ακαδημίας Επιστημών, γραμμένους στα γερμανικά από τους έγκριτους ερευνητές του Ινστιτούτου Βυζαντινών & Νεοελληνικών Σπουδών του Πανεπιστημίου της Βιέννης, που τόσα πολλά έχουν προσφέρει στη μελέτη της ιστορικής γεωγραφίας του Βυζαντίου μέσα στις τελευταίες δεκαετίες. Ιδού ένα πραγματικό *desideratum* της ελληνόγλωσσης βιβλιογραφίας!

Αλέξιος Γ.Κ. Σαββίδης

Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών/ Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Ρόδος

20. *Οικονομική ανάπτυξη στο Βυζάντιο, 900-1200*, μετάφρ. Ελένη Σταμπόγλη (Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 1997) (πρωτότυπη αγγλ. έκδ. Παν/μιο Καίμπριτζ 1989).